

Odnos crkvenoslavenskoga jezika i govornoga jezika u hrvatskome srednjovjekovlju

UDK: 811.163.1'246.3

Izvorni znanstveni rad/Refereed Research Paper

Katarina Lozić Knezović, Gordana Galić Kakkonen,
Filozofski fakultet u Splitu

Sažetak

Hrvatsko je srednjovjekovlje najsloženije razdoblje u našoj jezičnoj povijesti. Funkcionalna višejezičnost, prisutna u to vrijeme, dovodi do zaključka da između crkvenoslavenskoga i govornoga jezika nije postojao odnos bilingvizma nego diglosije, točnije triglosije u kojem postoje najviša varijanta, srednja varijanta te najniža varijanta. Autorice u radu navode argumente za tu tvrdnju, a to su postojanje čakavsko-crkvenoslavenskoga(-kajkavskoga) amalgama, postojanje hrvatskog crkvenoslavenskoga jezika te govornoga narodnog hrvatskoga jezika (lingua vernacula).

Ključne riječi: *hrvatsko srednjovjekovlje, bilingvizam/trilingvizam, diglosija/triglosija, čakavsko crkvenoslavenski(-kajkavski) amalgam, starocrkvenoslavenski jezik, hrvatski jezik, lingua vernacula*

1. Uvod¹

Literatura o hrvatskom jezičnom srednjovjekovlju pruža nam mnoštvo podataka sa sljedećim zaključcima – hrvatsko srednjovjekovlje karakterizira tropismenost (glagoljica, cirilica, latinica) i trojezičnost (latinski, crkvenoslavenski, hrvatski jezik), a između latinskoga i hrvatskih idioma postojao je odnos bilingvizma. U tome se, između ostalih, slažu Josip Hamm, Josip L. Tandarić, Eduard Hercigonja, Stjepan Damjanović, Anica Nazor, Dragica Malić.² Međutim, treba spomenuti i četvrti idiom – čakavsko-crkvenoslavenski (-kajkavski) amalgam, nastao u ulozi poveznice između hrvatskoga crkvenoslavenskoga i narodnoga, čakavskoga jezika.

¹ Tema ovoga članka u usmenom je obliku, ali pod naslovom *Triglosija hrvatskoga srednjovjekovlja* izložena na XXI. međunarodnom znanstvenom skupu Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku koji je održan od 24. do 26. svibnja 2007. godine u Splitu. Za ovu priliku članak je ponešto prerađen i dopunjen.

² Vidi priloženi popis literature navedenih autora.

U ovome radu višejezičnost je promatrana s više stanovišta i iskustava drugih naroda u različitim vremenskim razdobljima kako bi bila pobliže definirana. Trojezična povijest hrvatskoga srednjovjekovlja sigurno je jedna od najzanimljivijih toga tipa te pokazuje pravu prirodu njezinoga višejezičnog odnosa – u našem se srednjovjekovlju, osim već spomenutog odnosa bilingvizma između latinskoga i hrvatskih idioma, u odnosu između hrvatskoga crkvenoslavenskoga i govornoga, narodnoga jezika radilo o odnosu diglosije³, točnije, uključujući i prijelazni tip jezika, triglosije u kojemu su postojale najviša varijanta, srednja varijanta te najniža varijanta. Pritom treba uzeti u obzir da diskretne, a vremenom znatne razlike u upotrebi tih postojećih jezika pojašnjavaju i kasniji slijed njihova gibanja i razvoja.

Svaki jezik, onaj koji bi trebao nositi etiketu nacionalnoga jezika, teži standardizaciji. Ona jeziku nudi legitimitet, a njegovim govornicima samosvojnost, pripadnost i status. Inače, što se tiče njegove upotrebne vrijednosti, standard je na kraju samo jedna od varijanti koje supostoje u toj jezičnoj zajednici i ne želi ni biti ništa drugo.⁴ Od početka je jasno da on ne može zadovoljiti sve jezične potrebe jedne zajednice. Zadovoljenje forme mu je u prvom planu, a što se tiče funkcije, tu ostavlja slobodnim povremeno uplitanje drugih sustava koji na taj način prenose na njega dio svoje životnosti. Ovakvo nas postavljanje dovodi do razlikovanja visoke i niskih varijanti koje je Charles Ferguson definirao pojmom *diglosija*.

2. "Lingvizam i "glosija

Dvojezičnošću ili *bilingvizmom* naziva se pojava kao rezultat sposobnosti jednoga govornika da naizmjenično upotrebljava dva jezika ili više njih.⁵ U drugom slučaju govorimo o *višejezičnosti* koji Dubravko Škiljan naziva *plurilingvizmom*.⁶ No, na isti način možemo govoriti i o čitavim zajednicama u kojima većina stanovništva upotrebljava u svakodnevnoj komunikaciji dva (ili više) jezika. Kada se govori o kompetenciji, govornik ne mora jednako dobro poznavati sustave obaju jezika; jedan mu je jezik uvijek materinski, a drugim ne mora jednako vladati. Dva su tipa bilingvnih govornika: *koordinirani bilingvi* (osobe rođene u obiteljima u kojima se dvama jezicima govori neprestano i spontano te su ih u mogućnosti usvojiti oba kao materinske) i *složeni bilingvi* koji su jedan jezik naučili u obitelji, a drugi kasnije tijekom života tijekom školovanja ili na poslu.⁷ Drugim tipom, složenim bilingvima, mogu se nazvati govornici u razdoblju hrvatskoga srednjovjekovlja

³ Opisujući varijante grčkoga jezika, njemački znanstvenik Karl Krumbacher je 1902. u djelu *Das Problem der neugriechischen Schriftsprache* prvi upotrijebio termin *diglosija*. Nakon njega je (1930.) to učinio francuski lingvist William Marçais u svome radu o jezičnoj situaciji u zemljama arapskoga govornog područja *La Diglossie arabe*. Konačno, Charles Ferguson je u svome članku *Diglossia* iz 1959. godine, također u pokušaju da opiše problem arapskoga jezika, nešto drugačijim pristupom postavio klasičnu definiciju ovoga pojma te učinio diglosiju ključnim terminom sociolingvistike (Bratt Paulston, Tucker, 2003: 343; Coulmas, 2005: 144).

⁴ Ono što se u suvremenim društvima događa kao rezultat tzv. svjetskog ujedinjenja pod krinkom svladavanja jezičnih prepreka – smrt jezika i smrt dijalekata, nešto je sasvim drugo i ne odgovara izvornom načelu po kojemu su se standardni jezici formirali. Naprotiv, taj trend može samo još više naglasiti spomenute prepreke.

⁵ Trask, 2005: 68-69

⁶ Škiljan, 1987: 142

⁷ Stockwell, 2003: 10; Fishman u *Sociologiji jezika*, na str. 140, ove tipove navodi u obrnutom smislu.

u odnosu na latinski jezik.⁸ Crkvenoslavenski jezik je bio prema svim svojim osobinama svjetski jezik, ali nikada nije bio govoreni jezik, već jezik književnosti i Hrvatima nije bio materinski.⁹ Dakle, nije se spontano usvajao tijekom odrastanja unutar obitelji. Jednako je tako i s latinskim jezikom.

Einar Haugen¹⁰ smatra da, kako bismo imali potpunu sliku o tome što je bilingvizam, informacije moramo crpiti iz različitih izvora: podatke o bilingvnom stanovništvu moramo doznati od geografa i etnografa, od sociologa moramo saznati na koji način žive (ili su živjeli) supostojeći jezici u nekoj zajednici, u suvremenim društvima od pravnika moramo saznati koji je pravni status nekog manjinskoga jezika unutar određene države, od pedagoga moramo dobiti podatak na koji način postojanje dvojezičnosti utječe na nastavu, bilo da se radi o uobičajenoj nastavi ili nastavi stranih jezika, a od psihologa moramo saznati kako bilingvizam utječe na formiranje osobnosti, kao i pojašnjenje o uzrocima različitih realizacija na bilo kojoj jezičnoj razini uzorkovanim jezičnom interferencijom. Lingvistika, nadalje, surađuje i s antropologijom, filozofijom i drugim znanostima; smatra da je to jedini način spoznaje o tome što znači bilingvizam i koja mu je uloga u dodiru među jezicima.¹¹ Odgovore na većinu ovih pitanja (naravno, u skladu s onovremenim društvenim i političkim okolnostima) moguće je dobiti i o hrvatskome srednjovjekovnom društvu.

Diglosijom se smatra pojava unutar jedne jednojezične zajednice kada dvije varijante jednog te istoga jezika imaju odvojene funkcije, s tim da srodnost tih jezika ima ključnu razlikovnu ulogu prema nekim drugim jezičnim pojavama.¹² Diglosija, a u našem slučaju triglosija, razlikovni je fenomen koji u društvenu jezičnu stvarnost ulazi kao poveznica osobitih funkcionalnih osobitosti različitih jezičnih sustava. Njezina je rasprostranjenost široka, događa se jednako i u prostoru i u vremenu, u različitim vrstama zajednica, različitim jezičnim situacijama, u bilo kojoj jezičnoj porodici, na bilo kojem razvojnom stupnju društvenoga sustava i traje više stoljeća. Ono što se u svim slučajevima ističe kao njezina ključna osobina je spomenuta funkcionalna odijeljenost, posebna upotreba postojećih kodova, odnosno jezičnih varijanti unutar zajednice što je i razlog njezine dugoročnosti. Svaki od tih kodova ima svoje vrijednosti koje se samo njime izražavaju, odabiru se prema situaciji, a prema potrebi se i nadopunjavaju posuđivanjem izraza jedan od drugoga na način da ona varijanta, odnosno kôd koji je neuključeniji u cjelokupno društveno djelovanje, posuđuje od onoga koji to, u većoj mjeri ili sasvim, jeste. Tu se misli na supostojanje visoke (H, high) i niske (L, low) varijante istoga jezika u stabilnom odnosu. One imaju snažno izraženu funkcionalnu odvojenost koja je i institucionalno uređena te

⁸ Začetnici teorije jezika u kontaktu i bilingvizma u Americi i Kanadi 40-ih i 50-ih godina 20-og stoljeća su: Werner Leopold svojim pionirskim djelom u četiri knjige *Speech Development of a Bilingual Child* (1939.-1949.); Einar Haugen djelom *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior* (1953. prerađeno izdanje 1969.); Uriel Weinreich klasičnom monografijom *Languages in Contact: Findings and Problems* (1953.) koja po teoretskim okvirima i osnovama za proučavanje bilingvizma stoji uz Haugenovo djelo po originalnosti i vrijednosti; William F. Mackey istraživanjem usmjerenim na problem bilingvizma, a osobito je važan njegov članak *Toward a redefinition of bilingualism* (JCLA, 1956, 2, 4-11).

⁹ Damjanović, 1984: 20

¹⁰ vidi Haugen, E. (1956). *Bilingualism in the Americas: a Bibliography and Research Guide*. University of Alabama Press, str. 12-13.

¹¹ Filipović, 1986: 26-27

¹² Trask, 1999: 30-31, 76-77

je i zbog društvene prihvaćenosti i statusa pojedinca vrlo važno u određenoj situaciji odabrati pravu varijantu. To je tako, prema Fergusonovu mišljenju, u svim diglosijskim situacijama.¹³

Međutim, koji su pojmovi ključni u prepoznavanju gore postavljenoga termina diglosije/triglosije? Pismo je ono što u prvom redu odvaja jezično nadređeni sustav od govornih varijanti koje se od trenutka prepoznavanja različitosti između njih i tog cjenjenijeg i priznatijeg sustava žele njemu približiti koliko je god to moguće. Što se tiče standardizacije, put prema željenom cilju svih niže rangiranih sustava postupan je i složen, ali uvijek prisutan. Ona je isto što i službeno imenovanje, potvrda vrijednosti i valjanosti, a time i potvrda postojanja. U svemu je tome, ipak, jezična ideologija možda najvažnija jer ona usmjerava razvoj, razvojnu promjenu statusa postojećih idioma. Tu dolazimo posredno i do jezične politike koja je u pojašnjavanju ovoga problema uvijek, rekli bismo nevidljivo i nenametljivo, ali ipak uvijek prisutna i koja se provlači kroz njega neprestano, formirajući i utječući na mijene sukladno svojim potrebama. One su u svim jezičnim zajednicama, tj. varijantama i neminovne ako uzmemo u obzir njihovu društvenu uvjetovanost. U isto vrijeme važna je stavka u pojmu diglosije da govornici u svojoj svijesti poimaju visoku varijantu kao „ispravan“ jezik, a nisku varijantu kao njegovu pogrešnu upotrebu.

Kao primjeri za diglosijsku situaciju, u literaturi najčešće stoje oni u kojima su u odnosu visokonjemački (*hochdeutsch*) i švicarsko-njemački (*schweizerdeutsch*), visokoarapski (klasični arapski) i arapske regionalne varijante (kolokvijalni arapski), katharévusa i dimotikí te francuski i kreolski na Haitiju¹⁴. To su klasični primjeri, ali nisu ni približno slični našoj jezičnoj situaciji. Naše područje jeste obilježavalo postojanje književnoga jezika visokih obilježja. Bio je to hrvatski crkvenoslavenski jezik. Međutim, taj jezik nije nikada zadovoljavao sve potrebe koje bi jedan književni jezik morao zadovoljavati. Uz njega su postojala dva niže rangirana jezika koja su također imali svoja područja primjene – čakavsko-crkvenoslavenski (-kajkavski) amalgam te čakavski, narodni jezik. U nekim područjima su se međusobno i preklapali, ali nikada nisu imali funkciju koju je imala visoka varijanta – crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije, a to je liturgija. Osnovnom razlikom sociolingvističke pojave bilingvizma/diglosije mogla bi se navesti razina na kojoj se te dvije pojave događaju. Diglosija se, naime, javlja na političkoj, društvenoj razini pa bi se nju moglo povezati sa sociologijom i sociolingvistikom jer je ona društveno definirana, dok se bilingvizam događa na osobnoj pa bi ga se, na taj način, moglo povezati sa psihologijom i psiholingvistikom jer je više okrenut pojedincu i njegovom osobnom izboru.¹⁵ Vezano uz pojam diglosije i bilingvizma je i područje domena. Domena je područje ljudske aktivnosti u kojoj je jedna određena govorna varijanta ili kombinacija nekoliko govornih varijanti redovno upotrebljavana, a njome se može smatrati i skupina srodnih govornih situacija.¹⁶ Kako je svaki jezik sustav unutar kojega bilingvni govornici imaju mogućnost izbora, domena jezičnoga posuđivanja je leksik nekoga sustava, a

¹³ Ferguson, 1959: 328-329

¹⁴ Glovacki-Bernardi, 2000: 195 (prema: Fishmann, 1959); Trudgill, 1995: 98; Ferguson, 1959: 326

¹⁵ Fishman, 1978: 117

¹⁶ Richards, 1985: 87

jedan od načina razlikovanja različitih vrsta diglosije i predložen je s obzirom na domene jer se u odnosu prema njima očituje obaveznost upotrebe određene varijante jezika.

3. Hrvatska srednjovjekovna jezična situacija

Prije svega potrebno je pojasniti odnose jezika zastupljenih u hrvatskom srednjovjekovlju, postaviti ih u pravilne relacije. Naime, u literaturi uglavnom nailazimo na podatke o supostojanju triju pisama (glagoljičnog, ćiriličnog i latiničnog) i triju jezika u pismenosti našega srednjovjekovlja, odnosno našoj srednjovjekovnoj književnoj kulturi: hrvatskoga, latinskoga i staroslavenskoga (do kraja 11. stoljeća), odnosno crkvenoslavenskoga hrvatskoga tipa kojemu je osnova u čakavskom supstratu (od početka 12. do druge polovice 16. stoljeća)¹⁷. Potom, treba proučiti prethodno opisane pojave i odgovoriti na pitanje na koji način ti kôdovi supostojе na istome prostoru u istome vremenu. Kako sociolingviste ne zanima činjenica da je, ako i jeste uopće, neki kôd prestižniji od drugoga/drugih, već način distribucije tih kodova, njihova upotreba i svi razlozi koji su bili preduvjet takvomu stanju, potrebno je na isti način to razjasniti i na našem području.

a. Bilingvizam hrvatskoga srednjovjekovlja

Povijesna dimenzija jezika za sociolingviste je ključna. Jezici su se kroz povijesni slijed razvijali različito.¹⁸ Utjecaj i nadmoć latinskoga jezika u čitavoj Europi kao jezika religije i pisma (koje je uglavnom bilo rezervirano za pobožne knjige) bio je velik i društveno rezerviran za prestižnije teme, a zadovoljavao je sve potrebe jedne jezične zajednice. Takva je situacija i na teritoriju Hrvatske toga vremena. U tom smislu zanimljiv je savjet pape Ivana X. iz 925. godine hrvatskom kralju Tomislavu, zahumskom knezu Mihajlu Viševiću, županima, kleru i 'čitavom narodu Slavonije i Dalmacije' da svoju djecu od početka obrazuju latinski, a ne barbarskim ili slavenskim jezikom koji ne priliči bogoslužju.¹⁹

Uloga Crkve je u formiranju položaja pojedinih jezika u prošlosti bila znatna. Latinski, kao jezik njezine književnosti i kao jedan od klasičnih jezika, smatrao se prestižnim, a osobito je bilo tako u odnosu na podređeni položaj jezika/dijalekata kojima su govorili neki narodi u odnosu na taj službeni jezik Crkve. Ti su se jezici/dijalekti uglavnom mogli upotrebljavati samo u neformalnim prilikama, a *pismenost* se kao odlika odnosila samo na poznavanje latinskoga jezika. To, međutim, nije bio slučaj i na našim prostorima. Hrvatski crkvenoslavenski jezik bio je jezik formalnoga, službenog karaktera. Bio je to

¹⁷ vidi Hamm, 1963; Nazor, 1963; Damjanović, 1984; Hercigonja, 1994

¹⁸ Kontaktna situacija među jezicima neminovno dovodi do prelaženja osobine/a jednoga jezika na drugi/e, do tzv. difuzije (Wardough, 1999: 99). Na prvi pogled izgleda obrnuto, ali zapravo je jezik koji prima u „aktivnoj službi“ jer zbog vlastitih nedostataka bilo u leksiku bilo u gramatičkoj strukturi koje se posuđivanjem mogu upotpuniti ili pojednostaviti, uzima odgovarajuće mu oblike, mijenjanja ih i, konačno, poboljšava vlastiti sustav. To je prirodna pojava – podsvjesna težnja za vlastitim poboljšanjem i osnaživanjem realizira se kao svjestan odabir onoga što čini optimalnu ukupnost niza elemenata potrebnih da bi se ta težnja i ostvarila. S jezikom je, dakle, isto – on treba biti što bolji i snažniji u smislu da što duljeg održanja među nadmoćnijim, raširenijim i utjecajnijim sustavima koji bi ga mogli prevladati.

¹⁹ Hercigonja, 1994: 13

književni jezik, jezik pismenosti, jezik učenosti i, što je izrazito važno, jezik liturgije. Sve ove odlike, dakako, uz činjenicu da se radilo o dvama različitim jezicima upućuju na to da se u hrvatskom srednjovjekovnom jezičnom stanju, u odnosu crkvenoslavenskoga i ostalih hrvatskih idioma prema latinskome jeziku, sigurno radilo o bilingvizmu. Razlozi za takvu tvrdnju počivaju na tome što se, osim što se radi o dvama različitim jezicima, u rukopisima nikada ne događa miješanje tih dvaju sustava.²⁰ Ne nalaze se ni primjeri latinskim jezikom pisanih liturgijskih tekstova u kojima su rubrike pisane hrvatskim jezikom, kao što gotovo uvijek nalazimo da su rubrike u liturgijskim kodeksima pisane govornim narodnim jezikom, a tekst crkvenoslavenskim. To pokazuje i da pisari ta dva idioma (crkvenoslavenski i narodni jezik) doživljavaju kao višu i nižu inačicu. Dakle, latinski se jezik uvijek doživljavao stranim sustavom i u tom smislu je i bio u upotrebi, odijeljen od varijanti hrvatskoga jezika. Njime su na našem području isprva pisane isprave (darovnice), zatim vrijedni liturgijski kodeksi, rukopisi znanstvene tematike kao *Originum sive Etymologiarum* Izidora iz Seville te liturgijske igre.²¹ Obnašao je sve funkcije: bio je upotrebljavan i u pravnim tekstovima službenoga karaktera i u liturgijskim tekstovima i u književnosti. Duga upotreba latinskoga jezika u Hrvatskoj rezultirala je i time da je jedino latinski posrednik u jezičnom posuđivanju svim trima našim narječjima.

No, i tako čvrsto utemeljen jezik, kao što je u to srednjovjekovlju bio latinski, može biti oslabljen. To se dogodilo kada je, prevođenjem Svetoga Pisma, započela afirmacija europskih narodnih jezika pa tako i hrvatskoga. Dogodilo se ponovno isto, ali s „novim“ jezicima – njihov prestiž ustanovljen je pisanom riječju.

b. Triglosija hrvatskoga srednjovjekovlja

Toj hrvatskoj bilingvnoj jezičnoj situaciji treba pridodati i drugu srednjovjekovnu hrvatsku jezičnu situaciju, posebnu na širem europskom području i zapitati se što je s odnosom hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, čakavsko-crkvenoslavenskoga (-kajkavskoga) amalgama te čakavskoga, narodnog hrvatskoga jezika (*lingua vernacula*)? Radi li se tu o diglosiji, odnosno triglosiji?

Diglosija je ugrožena kada dijalekt dobije potrebu prerasti u standardnu varijantu. To se dogodilo i na našem području. U svrhu prepoznavanja i priznanja postojanja jednoga naroda u modernom smislu, moralo je doći do uzdizanja narodnoga jezika, njegova normiranja i usustavljanja. Taj je proces u hrvatskom srednjovjekovlju bio postupan i posredan, jer su tri, tj. četiri jezična k □ da (kao i tri pisma) istovremeno postojala na našem teritoriju. Jezici koji tu postoje, osim latinskoga koji je obavljao sve funkcije, funkcionalno su ograničeni:

²⁰ Iz perspektive samih jezika, razlika postoji između *simultanog bilingvizma* kad su jezici učeni istovremeno i *dosljednog bilingvizma* kad je drugi jezik nadograđen na materinski. Druga je razlika između *nadodanog* i *oduzetog bilingvizma* gdje je stjecanje drugoga jezika rezultat zamjene govornikovog materinskoga jezika. Ta se pojava još naziva *elitni* nasuprot *narodnog bilingvizma* (Coulmas, 2005: 141). O dosljednom bilingvizmu govorimo u razdoblju hrvatskoga srednjovjekovlja kada se radi o odnosu latinskoga prema hrvatskim idiomima.

²¹ Hercigonja, 1994: 32-46

	liturgija	beletristika	pravo
latinski	+	+	+
hrv. redakcija csl.	+	□	□
čakavsko-csl.(-kajk.) amal.	□	+	□
čakavski	□	±	+ ²²

No, treba ostaviti po strani latinski koji je, kao prestižan, zbog svoga religijskoga zaleđa čvrsto i dugo vladao i na širem europskom području. Za njega je već ustanovljeno da je u bilingvnom odnosu prema hrvatskim idiomima.

Od srodnih jezika²³ koji supostoje na najvećem dijelu epigrafskih spomenika²⁴ i glagoljskih kodeksa tijekom našega srednjovjekovlja prisutan je crkvenoslavenski jezik hrvatskoga tipa koji je bio korišten na najvišoj, službenoj razini, u liturgijskim, biblijskim i ritualnim tekstovima. On je u hrvatskom srednjovjekovlju bio stabilan i uvažen kako u kulturnom, tako i u jezičnom smislu. Bio je ravan latinskome jeziku i nacionalno i nadnacionalno. Imao je svoju stabilnu normu i određeno područje upotrebe²⁵; bio je najviša inačica za oltar. Njime se pisalo i zbornike mješovitoga sadržaja, ali je u njima bio rezerviran samo za tekstove biblijskoga sadržaja. Nije imao svojih izvornih govornika, učilo ga se samo formalnim obrazovanjem.²⁶

Za privatno književno štivo ili štivo koje se ne čita u službenim prigodama koristio se prijelazni tip jezika, hibridne strukture, čakavsko-crkvenoslavenski(-kajkavski) amalgam²⁷ kao književni jezik, tj. nadregionalna inačica koju nalazimo u zbornicima; srednja inačica. Bio je, u neku ruku, poveznica među dvama ponešto udaljenijim sustavima – hrvatskoga crkvenoslavenskoga i narodnoga jezika. Neliturgijska književna djela, koja su napisana do pred kraj 14. stoljeća crkvenoslavenskim jezikom hrvatskog tipa, ipak su uglavnom nastajala u skriptorijima glagoljaških samostana. Svakako, tendencija razvoja bila je usmjerena prema posebnom hibridnom književnojezičnom načinu izraza. On već od 15. stoljeća ima kajkavskih infiltrata i poneku štokavsku osobinu. Upliv kajkavskih elemenata

²² Damjanović, 1984: 21; umjesto naziva „hrv. redakcija općeslavenskoga književnoga jezika“ ovdje stoji „hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika“, jer je taj termin inače upotrebljavan u ovome radu, a umjesto termina „literatura“ stoji „beletristika“ zbog toga što se željelo naglasiti da se radi o tzv. lijepoj književnosti koja ima visoku književnoumjetničku vrijednost, a ne o djelima, studijama, raspravama iskorištenima u stručnom ili znanstvenom tekstu o nekom problemu, na što bi se mogao odnositi termin „literatura“.

²³ Uvijek moramo imati na umu da je crkvenoslavenski jezik, etnički gledano, Hrvatima također bio strani jezik, mada im ni približno nije psihološki bio stran sustav kao što im je to bio latinski.

²⁴ Čakavski jezik se već javlja i na epigrafskim spomenicima i u grafitima.

²⁵ vidi Tandarić, 1993: 88-104

²⁶ Širenje ovoga jezika nailazilo je neprestano na otpor Svete stolice, već od 10. stoljeća. Na I. splitskom saboru je 10. kanonom zabranjeno u više redove zaređivati glagoljaše koji nisu dobro poznavali latinski ili grčki jezik. Međutim, iz istoga je izvora stigao i poticaj širenju hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika poznatim otpisima pape Inocenta IV. iz 1248. i 1252. godine. Time će se pisarska djelatnost na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku snažnije vezati uz Crkvu što će imati utjecaja na pisanu riječ na ostalim dvama hrvatskim idiomima (vidi Hercigonja, 1994: 50- -65).

²⁷ Dubravko Škiljan (1987:142-3) navodi kako se interferencija sustava može ostvariti na tri načina: supstitucijom, odnosno potpunim zamjenjivanjem jednog sustava drugim, komutacijom, odnosno naizmjeničnim upotrebljavanjem sustava te amalgamom, odnosno stapanjem dvaju sustava u jedan sasvim novi.

ni u kom slučaju nije bio nehotičan. Označavao je svjesno priklanjanje jednom drugom sustavu, ali koji nije bio stran. Nalazimo ih npr. u Petrisovu zborniku, a primjeri su sami za sebe potvrda da nisu uneseni slučajno.²⁸ Tendencija toga jezika je, pak, usmjerena prema narodnom, u prvom redu, čakavskom izrazu.

Govorni, narodni, odnosno čakavski ili čakavsko-kajkavski jezik, rjeđe čakavsko-štokavski, najniža inačica, koristio se za svakodnevni, praktični život, povelje i testamente, prvenstveno u pravnim spomenicima i to već od 14. stoljeća.²⁹ Pored latinskoga, jedini je predstavnik administrativnoga stila. Međutim, uz već spomenutu epigrafiku i grafite, nalazimo ga i, kako smo već rekli, u rubrikama kodeksa, u bilješkama na marginama rukopisa, u kolofonima i sl. On je ponegdje imao nešto crkvenoslavenskih elemenata, koji se tu nalaze tek kao obilježje višega stila, kao oplemenjivanje izraza. Konačno, on je prevladao i latinski i hrvatski crkvenoslavenski jezik. Na početku naše pisane riječi stoji Valunska ploča na kojoj je paralelno i latinskim i hrvatskim jezikom zapisano tko pod njom počiva.³⁰ I Bašćanska ploča je primjer na kojemu se vidi kako se *lingua vernacula* polako probija kao sustav zajedno s visokim varijantama – latinskim i hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom. Napisana je najvišim stilom toga vremena; pisana je hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom uz natruhe čakavsko-crkvenoslavenskoga amalgama.³¹ Taj je spomenik prvi cjelovito sačuvani spomenik u kojemu je ta tendencija vidljiva i to veoma rano, čak i u odnosu na druge europske jezike. Eduard Hercigonja navodi primjer kako su dvije najstarije izvorne glagoljske isprave iz 1309. godine (radi se o razvodima međa između Novoga i Ledenica i Novoga i Bribira) pisane čistom čakavštinom, bez imalo elemenata crkvenoslavenskoga jezika. Čakavština će se vremenom oblikovati u vrlo izražajan, višefunkcionalan i stilistički razvijen jezični izraz. Veoma rano će stilom i slojevitošću izraza biti zamijećena i visoko vrednovana što osporava mišljenje kako je niska varijanta u diglosijskim društvima neprimjerena za imalo vrijedan pisani izraz.³² Hrvatska književnojezična tradicija može se pohvaliti brojnim autorima koji su za sobom ostavili djela visoke književnoumjetničke vrijednosti kao što su Marko Marulić, Petar Hektorović, Petar Zoranić i drugi.

Pisci i *supisci* naših srednjovjekovnih liturgijskih djela dobro su poznavali crkvenoslavensku normu. Tako, između ostalih, tvrdi Josip L. Tandarić.³³ Ipak, događalo se da je ta norma nekada zanemarivana. Prelaženje na neki drugi kôd ili njihovo miješanje, posuđivanje izraza iz jednoga sustava u drugi, što je jedna od bitnih diglosijskih odlika, uvijek je bilo svjesno i s određenom svrhom. Glagoljaši su u hrvatskoglagoljskim tekstovima pomlađivali jezik i to je bilo isključivo pitanje njihova stava. Crkvenoslavenske riječi zamjenjivali su hrvatskima jer su one čitateljima bile razumljivije. Zamjenjivanje nije bilo dosljedno. U ritualnim tekstovima obično se pomlađivao jezik u onim dijelovima koje je čitao sam svećenik, tako da nije moglo doći po zabune. Oni tekstovi koje je svećenik

²⁸ Damjanović, 1984: 171-176

²⁹ vidi Damjanović, 1984; Hercigonja, 1994

³⁰ Damjanović, 2008: 8

³¹ O jeziku Bašćanske ploče vidi u Damjanović, 1991; 1995; 2005; 2008 te u Damjanović, Rezultati i perspektive istraživanja jezika Bašćanske ploče, 900 godina Bašćanske ploče, zbornik: uredili: dr. Anton Bozanić, dr. Milan Radić i akademik Petar Strčić, Baška, 2000: 57-67.

³² Hercigonja, 1994: 66-71

³³ vidi Tandarić, 1993

izgovarao zajedno s pukom ili žaknima ostavljani su bez promjena crkvenoslavenskim jezikom. Da su glagoljašima sustavi bili dobro znani i da su dobro poznavali značenja leksema koje su zamjenjivali vidljivo je i po tome što su u neliturgijskim tekstovima crkvenoslavenske riječi upotrebljavane kao sinonimi.³⁴ U bilingvnom odnosu, posuđivanje izraza se nikada nije događalo s latinskim jezikom. Međutim, u našoj triglosijskoj situaciji to je bilo uobičajeno i namjerno. To nam potvrđuje da pisari nisu doživljavali crkvenoslavenski jezik kao strani sustav u odnosu na čakavski jezik i čakavsko-crkvenoslavenski(-kajkavski) amalgam, kao što je bio slučaj s latinskim. Dobra potvrda za to je, npr. i naziv Kožičićeva misala (*Misal hruacki*, tiskan u Rijeci 1531. g., a ne, kako je on bio rezerviran za liturgiju, npr. *Misal (staro ili crkveno)slavenski*). Potom, značajno je i to što su žakni u Vrbniku³⁵ u kaptolskoj školi u 18. stoljeću *delali* školu latinsku i školu hrvatsku, uz učenje glagoljice, hrvatskoga jezika, slavenske liturgike, sakramentalke i moralke, a nema treće (staro)slavenske škole. Pored toga, nije nikada postojao npr. čakavsko-latinski amalgam, a čakavsko-crkvenoslavenski (-kajkavski) amalgam jest.

Ako bi bilo potrebno precizno istaknuti razlike između diglosijskih i drugih jezičnih situacija na našem području, kako ih navodi Peter Trudgill³⁶, važno bi bilo utvrditi da je niska diglosijska varijanta standardizirana do određenoga stupnja kao što je to kod čakavskoga jezika. Mada nepisana, njegova je norma uočljiva. Potom, sve varijante hrvatskoga jezika imaju svoj naziv i razlikuju se jedna od druge. Situacije u kojima se svaka varijanta upotrebljava, društveno su vrlo dobro definirane. Preklapanja u tom smislu su neznatna. Ni jedan dio zajednice normalno ne upotrebljava visoku varijantu kao uobičajeno sredstvo svakodnevne komunikacije u prvom redu stoga što je hrvatski crkvenoslavenski jezik isključivo pisan, jezik književnosti. Sukladno tome, ne postoje izvorni govornici visoke varijante. Ona se uči formalnim obrazovanjem, nikada kod kuće.

I Fergusonove se opće karakteristike diglosije mogu uvjerljivo primijeniti na hrvatsko srednjovjekovno društvo. One uvijek uzimaju kao relaciju razlikovanje H (visoke) od L (niske) varijante. Prema njegovim postavkama³⁷:

- *H je pisan* – hrvatski crkvenoslavenski jezik je jezik pisma, nikada nije bio govoreni jezik;
- *H je sredstvo obrazovanja* – hrvatski crkvenoslavenski jezik se učio samo formalnim obrazovanjem;
- *diglosija je društveno stabilan uzorak* – triglosija našega društva bila je stabilna u smislu podijeljenosti uloga koje su postojeći idiomi imali kao i njihovih normi;
- *H ima veći prestiž nego L* – hrvatski crkvenoslavenski jezik je u odnosu na oba niže rangirana idioma, i čakavsko-crkvenoslavenski(-kajkavski) amalgam i čakavski, narodni jezik bio prestižan, cijenjeniji, kao jezik sa svim osobinama onovremenih svjetskih jezika;
- *rječnik je iz H često prekopiran u L* – leksemi iz hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika preuzimani su u niže varijante ili iz funkcionalnih razloga ili da bi se naglasila učenost;

³⁴ Tandarić, 1993:104-107

³⁵ Enciklopedija Jugoslavije, 1986, GLAGOLJAŠTVO, sv. 4: 390

³⁶ Trudgill, 1995: 98-99

³⁷ Stockwell, 2003: 55

- *ponavljani rječnik (dubleti) se često razlikuje u značenju i konotaciji* – dubleti se razlikuju u konotaciji; npr. u zbornicima mješovitoga sadržaja oni imaju ulogu poveznice među idiomima, a pridonose i bogatijem izrazu te opisu značenja leksema.

Uzevši sve ovo u obzir, vidimo da su već navedeni uvjeti za diglosijsku, ovdje ipak triglosijsku, situaciju ispunjeni. Naime, prema Charlesu Fergusonu "DIGLOSSIA is a relatively stable language situation in which, in addition to the primary dialects of the language (which may include a standard or regional standards), there is a very divergent, highly codified (often grammatically more complex) superposed variety, the vehicle of a large and respected body of written literature, either of an earlier period or in another speech community, which is learned largely by formal education and is used for most written and formal spoken purposes but is not used by any sector of the community for ordinary conversation"³⁸. Ova je njegova definicija vremenom preinačivana i proširivana kako bi se u nju uključila bilo koja situacija gdje se događa promjena između dvije varijante, makar one i ne bile srodne, ali su osnovne postavke diglosije ostale one koje je Charles Ferguson prepoznao.

* * *

Hrvatsko jezično srednjovjekovlje mogli bismo opisati kao bilingvizam s triglosijom. Takvih je jezičnih zajednica, kao i onih s prisutnim bilingvizmom i diglosijom, veoma malo. Zanimljivo je to što su mnoge od njih samo naoko jednojezične jer u njima prevladavaju varijeteti koji su genetski srodni i ne doživljavaju se zasebnim jezicima, jednako kao što je to slučaj s hrvatski crkvenoslavenskim u odnosu na čakavsko-crkvenoslavenski (-kajkavski) amalgam i narodni čakavski jezik. Joshua Fishman je ovako istaknuo situacije u kojima se jasno radi i o diglosiji i o bilingvizmu. Naša srednjovjekovna jezična situacija ispunjava sve tri. On kaže da su oni prisutni ondje:

- „gdje god postoje jezične zajednice čiji se govornici angažiraju u znatnom opsegu uloga (a to počinje da biva slučaj sa svim složenim društvima osim na njihovom krajnjem gornjem i donjem nivou),
- gdje je god dostupnost do nekoliko uloga potpomognuta ili olakšana snažnim socijalnim institucijama i procesima, i konačno,
- gdje god su uloge jasno diferencirane (u smislu kad, gdje i kome se osjeća da su prikladne), može se tvrditi da tu postoji i diglosija i bilingvizam.“³⁹

U našem slučaju to izgleda ovako:

- u hrvatskoj srednjovjekovnoj jezičnoj zajednici odrasli govornici, ovisno o djelovanju unutar svojih struka, upotrebljavaju i latinski i neki od hrvatskih idioma u dodiru s govornicima na hrvatskom području. Također govornici iz različitih društvenih slojeva odabiru uvijek jedan od idioma ovisno o tome koliko je komunikacija formalna, odnosno stručna. Tu se radi o, kako ih naziva Joshua Fishman⁴⁰, *repertoarima uloga*;
- dostupnost do nekoliko uloga je u našem slučaju potpomognuta/olakšana snažnim utjecajem Crkve, s jedne strane, koja je nametala latinski jezik kao jezik liturgije, potom utjecajem glagoljaša, s druge strane, koji su nastojali u liturgiji zadržati crkvenoslavenski jezik, kao i procesom nacionalnoga osvješćivanja koji je u prvi plan postavio narodu najbliži idiom – čakavski, narodni jezik;

³⁸ Ferguson, 1959: 336

³⁹ Fishman, 1978: 123

⁴⁰ Fishman, 1978: 122

- upotreba svih idioma (i latinskoga jezika i hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika i čakavsko-crkvenoslavenskoga (-kajkavskoga) amalgama i narodnoga čakavskoga jezika) jasno je diferencirana, što je slikovito prikazano tablicom na str. 12.

U tom smislu, parafrizirajući J. Fishmana možemo reći da je, ukratko, zadatak teorije bilingvizma objasniti *tko odabire govoriti kojim jezikom kome i kada*. Međutim, kada budemo mogli dobiti pouzdane odgovore na svako od tih postavljenih pitanja, vjerojatno će to značiti da je bilingvizam kao pojava prestao postojati u svojoj izvornoj i temeljnoj pojavnosti i prešao na jedan (uvjetno rečeno) viši stupanj postojanja pri čemu je i izgubio jedno svoje ključno obilježje, a to je potpuna sloboda pojedinca pri odabiru bilo kojega izraza u određenom kontekstu prilikom upotrebe poznatih mu jezika u komunikaciji s drugim ljudima bilo u usmenom, bilo u pisanom obliku.

4. Zaključak

Od početka definiranja opisane jezične pojave, tj. od polazišne relativno stabilne jezične situacije koja postoji među tzv. dijalektima i nadređenim sustavima/sustavom, preko razvoja i napredovanja pisanoga korpusa nadređene jezične varijante te njene potvrde u standardiziranoj pisanoj riječi kao i utvrđivanja činjenice o formalnom učenju, odnosno prirodnom i nesvjesnom poznavanju norme niže rangiranih sustava, naše su srednjovjekovne jezične prilike ispunile sve triglosijske uvjete. Tu su uključeni i srodnost varijanti i njihov relativno stabilan međuodnos u vremenu dok su zajedno postojale. Srodnost, koja je ključna u odnosu ovoga triglosijskoga stanja prema latinskome jeziku, zanimljiv je problem koji bi istraživanje odveo u drugom smjeru pa bi ga bilo dobro razmotriti odvojeno. Ipak, što se tiče niskih varijanti i njihove definiranosti kao onih koje se upotrebljavaju samo u neformalnim situacijama i spontano, odnosno onih koje nisu niti podobne za pisani oblik koja, ako i postoji, nikada ne dosegne prestiž i moć rezerviranu za visoku varijantu, mjesto je za argumentirano pobijanje takvih postavki. Ne samo da pisana riječ na niskim varijantama može biti izuzetno snažna i bogata, već je u hrvatskome srednjovjekovlju građa pisana tom varijantom – čakavskim jezikom – dosegla rano vrlo visoko mjesto u svijetu pisane riječi, od pravnih do književnoumjetničkih ostvarenja. Odlikuju se visokom „pismenošću“, stilskom posebnosti i stručnošću svojih autora, s izvrsnom funkcionalnošću pisanoga izraza.

Među jezičnim situacijama drugih naroda, razdoblje hrvatskoga srednjovjekovlja je posebno, jedinstveno i bilo bi jedino slično, npr. onome u suvremenim arapskim jezicima Jordana gdje supostoje govorni jordanski arapski jezik, odnosno arapski dijalekti, moderni standardni arapski jezik rezerviran za medije i književnost te klasični arapski jezik koji se koristi na najvišoj razini (u Kur'anu).⁴¹ Oni bi također bili u triglosijskom odnosu. Ekvivalent našem srednjovjekovnom latinskom, dakle tuđi sustav, nadređen i koji zadovoljava sve funkcije, a prisutan u Jordanu, engleski je jezik.

Za našu bi se srednjovjekovnu bilingvnu situaciju moglo reći da se radilo o:

- dosljednom bilingvizmu;
- na osobnoj razini, kada mislimo na kompetenciju, uglavnom o složenim bilingvima;

⁴¹ vidi Suleiman, 1986

- sociološki, jezici supostojе međusobno se uvažavajući;
- pravno su latinski i hrvatski crkvenoslavenski jezik imali neravnopravan status; upotreba, tj. prevlast jednoga ili drugoga izmjenjivala se ovisno o području i vremenskom razdoblju;
- pedagoški su i latinski i hrvatski crkvenoslavenski bili zastupljeni u nastavi naših glagoljaških škola koje su pružale europsku orijentaciju svojim žaknima, kao što je to primjer s Vrbničkom školom;
- psihološki je vjerojatno bilo dvojakoga utjecaja – učenje jednoga, danas bismo rekli, svjetskoga jezika sigurno je pozitivno utjecalo na razvoj osobnosti i svestranije učenosti, ali je istovremeno, kao nešto nametnuto imalo negativan prijem kod govornika;
- u jezičnom smislu, latinski jezik je imao snažan utjecaj na razvoj hrvatskoga jezika. Dokaz su za to brojni do danas sačuvani latinizmi.

Fergusonove bismo postavke o diglosijskim društvima dopunili i rekli da u hrvatskom srednjovjekovlju postoji:

- - visoka (H - high) varijanta – crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije;
- - srednja (I – intermediate) varijanta – čakavsko-crkvenoslavenski (-kajkavski) amalgam;
- - niska (L – low) varijanta – narodni, čakavski jezik.

Također bi, u skladu sa svim prethodno rečenim, i uobičajene karakteristike diglosije koje je ponudio Florian Coulmas⁴² bilo moguće opisati na ponešto drugačiji način, prilagodivši ih našoj situaciji:

	H(igh) hrv. crkvenoslav. j.	I(ntermediate) č.-csl.(-k.) amalgam	L(ow) čakavski j.
Funkcija	formalnost, moć	formalnost, solidarnost	intimnost, solidarnost
Kontekst upotrebe	formalan	neformalan	neformalan/formalan
Leksik	purističan/miješan	svjesno miješan	purističan
Način upotrebe	isključivo pisan	uglavnom pisan	uglavnom govoren; pisan
Norma/standard	naučena/utemeljen na klasičnom tekstu, arhaičan	utemeljen na ukrštanju sustavskih crta H i L	intuitivna/utemeljen na „živom“ govoru
Područje primjene	liturgija	beletristika	pravo
Polivalentnost	ne	ne	da
Poznavanje	pasivno	pasivno/aktivno	aktivno
Prestiž	visoki	srednji	niski
Stečenost	školovanjem	naučeno + usvojeno	usvajanjem u obitelji
Stil. diferenciranost	izražena	izražena	izražena

Ova jezična situacija na našim prostorima nestala je gotovo na isti način kao što je i nastala – širenjem pismenosti koja je i posljedica i uzrok raširenije komunikacije i međusobnog kretanja stanovništva te konačno standardizacijom hrvatskoga, narodnoga jezika.

⁴² Coulmas, 2005: 128

Literatura

- Bolonić, M.** (1980). *Otok Krk: kolijevka glagoljice*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Bratt Paulston, Christina; Tucker, Richard G.** (eds.) (2003). *Sociolinguistics. The Essential Readings*. Oxford: Wiley – Blackwell.
- Bratulić, J., Damjanović, S.** (2005). *Hrvatska pisana kultura*. Križevci – Zagreb: Veda d.o.o.
- Brozović, D.** (1970). *Standardni jezik*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Corin, A. R.** (1993). Variation and norm in Croatian Church Slavonic, *Slovo* 41-43, 155-196.
- Coulmas, F.** (2005). *Sociolinguistics: The Study of Speakers' Choices*. New York: Cambridge University Press.
- Cristal, D.** (1997). *A dictionary of linguistics and phonetics*. Oxford/Malden: Blackwell Publishers Ltd.
- Damjanović, S.** (1980). Jezik hrvatske srednjovjekovne književnosti. *Istra* 3-4, 17-24.
- Damjanović, S.** (1984). *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Damjanović, S.** (1991). Jezik Bašćanske ploče. *Fluminensia* 1-2, str. 71–77.
- Damjanović, S.** (1995). *Jazik otačaski*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, S.** (2005). Kojim je jezikom pisana Bašćanska ploča? U Ivo Pranjković (ur.), *Od fonetike do etike* (str. 217–222). Zagreb: Disput.
- Damjanović, S.** (2004). *Slovo iskona*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, S.** (2008). *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Ferguson, C. A.** (1959). Diglossia. *Word* 15/4, 325-340.
- Filipović, R.** (1986). *Teorija jezika u kontaktu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Fishman, J. A.** (1978). *Sociologija jezika*. Sarajevo: Svjetlost.
- Glovacki-Bernardi, Z.** (ur.) (2001). *Uvod u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Graciotti, S.** (1971). Hrvatska glagoljska književnost kao kulturni posrednik između evropskog Zapada i Istočnih Slavena. *Slovo* 21, 305-323.
- Guberina, P.** (1952). *Povezanost jezičnih elemenata*. Zagreb. Matica hrvatska.
- Hagège, C.** (2005). *Zaustaviti izumiranje jezika*. Zagreb: Disput.
- Hamm, J.** (1952). Datiranje glagoljskih tekstova. *Radovi Staroslavenskog instituta* 1, 5-72.
- Hamm, J.** (1963). Hrvatski tip crkvenoslavenskoga jezika. *Slovo* 13, 43-67.
- Hercigonja, E.** (1971). Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovine 16. stoljeća. *Croatia* 2, 2, 7- -100.
- Hercigonja, E.** (ur.) (1975). Srednjovjekovna književnost. U: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2. Zagreb: Liber, Mladost.
- Hercigonja, E.** (1977). Prinosi studiju ortografije srednjovjekovnih hrvatskoglagoljskih tekstova. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 15, 69-82.
- Hercigonja, E.** (1978). Metodološke pretpostavke jezikoslovne analize hrvatskoglagoljskih zbornika 14.-16. stoljeća. *Filologija* 8, 147- -152.
- Hercigonja, E.** (1983). *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zagreb: Liber.
- Hercigonja, E.** (1994). *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hercigonja, E.** (2004). *Na temeljima hrvatske književne kulture. Filološkomedievističke rasprave*. Zagreb: Matica hrvatska.

-
- Jakobson, R., Halle, M.** (1988). *Temelji jezika*. Zagreb: Globus.
- Japundžić, M.** (1995). *Tragom hrvatskog glagolizma*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Ježić, S.** (1993). *Hrvatska književnost od početka do danas*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Malić, D.** (2002). *Na izvorima hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Nazor, A.** (1963). Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima. *Slovo* 13, 68-86.
- Nazor, A.** (2008). *Ja slovo znajući govorim... – knjiga o hrvatskoj glagoljici*. Zagreb: Erasmus naklada.
- Pride, J. B., Holmes, J.** (eds.) (1972). *Sociolinguistics: Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin Education.
- Richards, J., Platt, J., Weber, H.** (1985). *Longman Dictionary of Applied Linguistics*. Harlow: Longman Group Limited.
- Riđanović, M.** (1988). *Jezik i njegova struktura*. Sarajevo: vlastita naklada.
- Robins, R. H.** (ed.) (1997). *A short history of linguistics*. New York: Longman.
- Sambunjak, S.** (2000). *Jezik i stil hrvatskih glagoljskih prenja*. Split: Književni krug.
- Stockwell, P.** (2003). *Sociolinguistics: a resource book for students*. London: Routledge.
- Suleiman, S. M.** (1985). *Jordanian Arabic Between Diglossia and Bilingualism: Linguistic Analysis (Pragmatics & Beyond)*. New York: John Benjamins Publishing Co.
- Šimić, M.** (2005). Leksik Traktata o sedam smrtnih grijeha u Ivančičevu i Koluničevu zborniku. U Stjepan Damjanović (ur.), *Drugi Hercigonjin zbornik* (str. 397-410). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Škiljan, D.** (1988). *Jezična politika*. Zagreb: Naprijed.
- Škiljan, D.** (1987). *Pogled u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tandarić, J. L.** (1993). *Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Provincijalat franjevac trećoredaca.
- Trask, R. L.** (1999). *Key concepts in Language and Linguistics*. London, New York: Routledge.
- Trask, R. L.** (2005). *Temeljni lingvistički pojmovi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Trudgill, P.** (1995). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. London: Penguin Books.
- Vince, Z.** (1990). *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Vrana, J.** (1990). Odnosi hrvatskoga glagoljskog Blagdanara i Marulićeva Od naslidovanja Isukarstova prema latinskim originalima. *Slovo* 39-40, 131-153.
- Wardhaugh, R.** (1999). *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Worth, D. S.** (1978). On diglossia in Medieval Russia. *Die Welt der Slaven* 23, 371-393.

The relation between Old Church Slavonic and “*lingua vernacula*” in the Croatian Middle Ages

Summary

Bilingualism between the Church Slavonic (CS) and other Croatian idioms and Latin is based on the fact that they are two different languages, and these two systems never interefered in manuscripts. There are no examples of Latin liturgical texts in which rubrics are written in Croatian, as we often find that rubrics of liturgical codices are written in lingua vernacula, and the text in CS. This shows that the scribes see CS and lingua vernacula as higher and lower idioms. Thus, the Latin language was always experienced as a foreign and as such was in use, separated from the variants of Croatian. It performed all functions: official legal texts, liturgy and literature. Furthermore, in the Croatian Middle Ages, the relationship between the Croatian Church Slavonic (CCS) and lingua vernacula was diglossia, more accurately, including the transitional type of language, triglossia in which there were high, medium and low variations. All variants of Croatian have their own names and are different. There was the CCS, with high literary features. However, that language never satisfied all the requirements that one standard language must meet. There were two lower ranks of language which also had their scopes: Chakavian- -Church Slavonic (-Kajkavian) amalgam and Chakavian. Their scopes are socially well-defined. In some areas they negligibly overlap, but they never had a function of a high variant CCS – liturgy. It was used at the highest, official level, in the liturgical, biblical and ritual texts; it had determined scope. It was stable and highly regarded both in culture and in terms of language, and equally valuable as Latin. It was the highest version for liturgical use, as well as the language of miscellanies, where it was used only in texts of biblical content. It didn't have native speakers (no one normally uses a high variant in everyday communication) and was taught only by formal education, primarily because it was a written language, language of literature. For private or informal reading a transitional type of language was used, the hybrid structure, Chakavian-Church Slavonic (-Kajkavian) amalgam as a literary language, super regional version found in miscellanies, the medium variant; a kind of link between the CCS and lingua vernacula. Non-liturgical literary works, written by the late 14th Century in CCS were mainly created in Glagolitic monastery scriptoriums. Kajkavian elements were not involuntary. We find them in Petrisov zbornik. The tendency of that language is directed toward national, primarily Chakavian. Lingua vernacula, Chakavian or Chakavian-Kajkavian (Chakavian-Štokavian) language, the lowest variant, is used for everyday life, charters and testaments, especially in legal documents from 14th century; apart from Latin, the only representative of the administrative style; standardized to a certain degree (its norm is unwritten, but noticeable). We find it in epigraphy, graffiti, in the rubrics of codices, in notes on the margins of manuscripts, colophons, etc. It sometimes had elements of CS, but only as feature of higher style. Finally, it dominated both Latin and CCS; it eventually became very expressive, multi-functional and stylistically developed linguistic form, despite the opinion that the low variant was inappropriate for any valuable written expression.

In bilingualism, borrowing terms has never occurred with Latin. However, in triglossia that was intentional. This confirms that the scribes have not experienced CS as a foreign system in relation to Chakavian and Chakavian-Church Slavonic (-Kajkavian) amalgam, as they have Latin. Confirmation for this is the name of Kožičić's Missal: Missal hruacki, not Missal (Old or Church) Slavonic. Then, scholars in the Vrbnik Capitol School studied Latin and Croatian school, and not (Old) Slavonic. Besides, there was never Chakavian-Latin amalgam as Chakavian-Church Slavonic (-Kajkavian).

Key words: *Croatian Middle Ages, bilingualism, diglossia/triglossia, Croatian Oldchurchslavonic language, Chakavian-Oldchurch Slavonic (-Kajkavian) amalgam, Croatian language, lingua vernacula*